

УДК 94:355.426:327.5(470+571)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-1-2>

Микола ГЛІБИЩУК,
orcid.org/0000-0002-3829-9736
кандидат історичних наук,
асистент кафедри всесвітньої історії
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
(Чернівці, Україна) (*m.hlibischuk@chnu.edu.ua*)

Василь ЛЬНИЦЬКИЙ,
orcid.org/0000-0002-4969-052X
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна),
доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної,
кадрової роботи та оборонного планування
Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна) *vilnickiy@gmail.com*

Володимир СТАРКА,
orcid.org/0000-0002-0213-9298
доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
(Тернопіль, Україна) *starka1980@tnpu.edu.ua*

ЯК ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ БІЛОГВАРДІЙСЬКОГО РУХУ ВПЛИНУЛИ НА СВІТОГЛЯД В. ПУТІНА

У статті автори намагаються продемонструвати як ідеологічна доктрина білогвардійського руху «Єдина і Неподільна Росія» вплинула на світоглядні уявлення президента РФ про «єдність українського та російського народів». Лозунг «Єдиної і Неділимої Росії», який для Білого руху був ключовим, здався дивним. З одного боку, ця ідея стала підґрунтям для згуртування політичних діячів, військових, публіцистів і представників інших суспільних груп у білогвардійський табір, який прагнув боротися проти радянського владі. З іншого, став до певної міри «бомбою уповільненої дії», яка унеможливила будь-яку співпрацю з національними силами (українцями, грузинами та іншими), які теж були налаштовані до протистояння з більшовиками. Однак, на переконання білогвардійських лідерів, лише використання цього принципу дозволило у той час об'єднати навколо білих усі інші антибільшовицькі сили. Тому на противагу інтернаціоналізму, який пропонували більшовики, білі протиставили російський націоналізм. Білогвардійці вважали український національний рух австро-німецькою інтригою у роки Першої світової. Політика білих щодо України не дозволяла припустити думку щодо тимчасового відокремлення від Росії. На думку авторів, ця ідеологічна позиція, якої дотримувалися лідери білих, була запозичена Путіним і стала однією з основ його світогляду, який чітко простежується в його публічних виступах у попередні роки і сьогодні, статтях, де він пише про історію російсько-українських взаємин. Продемонстровано за яких обставин виникла ця ідеологічна формула, її ключові риси, реалізація на практиці тощо. Водночас революційні події початку ХХ століття нам довели, що носії таких ідейно-світоглядних орієнтирів та ті, хто їх поділяють, приречені на поразку. Також приділено увагу поглядам Василя Шульгіна, який був відповідальним за національну політику в уряді генерала А. Денікіна, на українське питання у революційну добу.

Ключові слова: Російський націоналізм, революція, Білий рух півдня Росії, В. Путін, А. Денікін, В. Шульгін.

Mykola HLIBISCHUK,

orcid.org/0000-0002-3829-9736

PhD (History),

Assistant Professor at the Department of World History

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

(Chernivtsi, Ukraine) (m.hlibischuk@chnu.edu.ua)

Vasyl ILNYTSKYI,

orcid.org/0000-0002-4969-052X

PhD hab. (History), Professor,

Head of the Department of Ukraine's History

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine),

Associate Professor at the Department of Mobilization,

Organizational, Staffing, Human Resources and Defense Planning

National Academy of Land Forces named after Petro Sahaidachnyi

(Lviv, Ukraine) vilnickiy@gmail.com

Volodymyr STARKA,

orcid.org/0000-0002-0213-9298

PhD hab. (History),

Associate Professor at the Department of History of Ukraine,

Archeology and Special Branches of Historical Sciences

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

(Ternopil, Ukraine) starka1980@tnpu.edu.ua

HOW THE IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE WHITE GUARD MOVEMENT INFLUENCED THE WORLDVIEW OF V. PUTIN

In the article, the authors try to demonstrate how the ideological doctrine of the White Guard movement “United and Indivisible Russia” influenced the worldview of the President of the Russian Federation about the “unity of the Ukrainian and Russian peoples”. The slogan “United and Indivisible Russia”, which was key for the White movement, seemed strange. On the one hand, this idea became the basis for rallying political figures, soldiers, publicists and representatives of other social groups in the White Guard camp, which sought to fight against the Soviet government. On the other hand, it became to some extent a “ticking bomb”, which made any cooperation with national forces (Ukrainians, Georgians and others) impossible, which were also determined to confront the Bolsheviks. However, according to the leaders of the White Guards, only the use of this principle made it possible to unite all other anti-Bolshevik forces around the Whites at that time. Therefore, in contrast to the internationalism proposed by the Bolsheviks, the Whites opposed Russian nationalism. The White Guards considered the Ukrainian national movement an Austro-German intrigue during the First World War. The Whites’ policy towards Ukraine did not allow for the idea of temporary separation from Russia. According to the authors, this ideological position, which was followed by the white leaders, was borrowed by Putin and became one of the foundations of his worldview, which is clearly visible in his public speeches in previous years and today, in articles where he writes about the history of Russian-Ukrainian relations. It is demonstrated under what circumstances this ideological formula arose, its key features, implementation in practice, etc. At the same time, the revolutionary events of the beginning of the 20th century proved to us that the bearers of such ideological and worldview orientations and those who share them are doomed to defeat. Attention is also paid to the views of Vasyl Shulgin, who was responsible for national policy in the government of General A. Denikin, on the Ukrainian question during the revolutionary era.

Key words: *Russian nationalism, revolution, the White movement in southern Russia, V. Putin, A. Denikin, V. Shulgin.*

Постановка проблеми. Американський політолог Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. статтю під назвою «Кінець історії?», яка через декілька років переросла у книгу, що принесла всесвітню популярність досліднику (Фукуяма, 1992). У своїй публікації західний вчений довів, що ліберальна демократія, як ідеологічна доктрина і форма правління, здобула остаточну перемогу над іншими ідеологіями, які мали знач-

ний вплив у різних частинах світу. Ф. Фукуяма намагався переконати, що лібералізм може стати «останньою сторінкою» в ідейно-політичній історії людської цивілізації. Саме це, на думку Фукуями, ознаменуватиме «кінець історії».

Однак процеси і тенденції кінця ХХ – початку ХХІ століття продемонстрували, що світ вступив у новий історичний етап, де колективний Захід веде боротьбу з серйозними загрозами.

У 1990–2000-х рр. вважалося, що ключовим викликом для західної демократії є світовий тероризм та ісламський фундаменталізм. Однак починаючи з подій 2014 р. і до сьогодні (анексія Криму, військові дії на Донбасі, війна РФ проти України) все більше переконаємось, що путінська Росія з її імперськими амбіціями є новою, але не менш вагомою загрозою для демократичних держав.

Повномасштабне військове вторгнення російської армії в Україну, яке розпочалося наприкінці лютого 2022 р., продемонструвало, що Володимир Путін і його найближче оточення розглядають українську територію як сферу впливу своєї держави, яку потрібно приєднати до складу РФ заради відновлення «історичної Росії». Українці та росіяни, в розумінні Путіна, це один народ про що він неодноразово стверджував під час публічних виступів. Зауважимо, що такі думки серед вищого політичного керівництва РФ з'явилися не сьогодні. Скажімо, такі ідеї у публічному просторі могли зустріти ще на початку 90-х років минулого століття. Відомий російський письменник, дисидент Олександр Солженіцин опублікував у 1990 р. статтю під назвою «Як нам облаштувати Росію» (Солженіцин, 1990). Якщо стисло характеризувати ключові ідеї, які зафіксовані у цій публікації, то О. Солженіцин стверджував, що процес розпаду Радянського Союзу перебуває у активній фазі і Росія повинна зберегти у сфері свого впливу лише дві республіки – Білорусь та Україну, а усі інші республіки СРСР мають іти своїм власним шляхом. Такі думки Солженіцина на початку 1990-х рр. були яскравим свідченням того, що імперська ідея про існування «триєдиної російської нації» (росіяни, українці та білоруси), не зважаючи на зникнення імперії Романових у 1917 р., все ще продовжувала існувати серед представників тогочасної російської еліти.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Як бачимо, початок війни Росії проти України демонструє, що така імперська міфологема являє собою основу світогляду Володимира Путіна. Тому ми прагнемо, з одного боку, продемонструвати, що цей ідейний конструкт запозичений з ідеології лідерів Білого руху півдня Росії (А. Денікіна, І. Ільїна та інші), в основі якої був принцип «Єдиної і Неділимої Росії». З іншого, проаналізувати характерні риси цього ідеологічного принципу у роки Російської революції (1917–1922 рр.). Зрештою не забуваємо, що Путін ніколи не приховував свого ставлення до знаних постатей білогвардійського табору. На прес-конференція з журналістами різних видань,

російський президент полюбляє згадувати про Денікіна чи Ільїна, пригадувати їх цитати тощо. Під час відвідування Донського монастиря, де похований генерал Денікін, нагадав про його слова щодо неприпустимості втручання у відносини між Росією та Україною. «У Денікіна є міркування про велику та малу Росію, Україну. Він каже, що нікому не повинно бути дозволено втручатися у відносини між нами, це завжди було справою самої Росії. Злочин, це якщо хтось тільки починає говорити про поділ Росії та України, навіть коли про це говорять учасники Білого руху або іноземці» – нагадав Путін (Путін вичитав ...). До того ж російський лідер був одним з тих, хто у середині 2000-х ініціював перепоховання решток Денікіна та відомого російського філософа І. Ільїна на територію Російської Федерації, про що обидва заповідали в останні дні життя (Шашка генерала Деникіна. ..., 2019). Не слід забувати, що у липні 2021 року було опубліковано статтю Путіна про «Історичну єдність росіян та українців», де його міркування перегукуються зі згаданими вище висловлюваннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що статті, в яких аналізувалася дана проблематика, мають публіцистичний характер. Авторами більшості цих праць є журналісти, які поверхнево розглядають це питання (Зілгаков, 2009; Путін – це Денікін сьогодні?, 2009; Пивоваров, Ярмоленко, 2022; Шашка генерала Деникіна. ..., 2019). Сподіваємо, що ця наукова розвідка стане початком наукового осмислення цієї теми.

Виклад основного матеріалу. В роки революції та громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії, основними опонентами більшовиків виступав так званий Білий рух. У більшості пересічних громадян він асоціюється із образом ідейних монархістів, який так старанно випестувала згодом радянська пропаганда. Насправді, Білий рух являв собою своєрідний конгломерат противників ідей більшовизму, що об'єднав у єдину структуру політичних гравців від крайньолівого до крайньоправого політичного спектру. Зауважимо, що більшість учасників «Білого руху» вважали представників роду Романових головними винуватцями краху імперії, а відтак потребували заміни політичного гасла «За царя и отечество» на більш монархічно нейтральне. Оскільки домінуюча роль у «Білому русі» на той час належала прихильникам ліберальних партій, що хоч і прагнули зміни політичного укладу імперії за європейським зразком, водночас намагалися не допустити розпаду держави. Відтак, об'єднавчим гаслом руху стала

доктрина «Єдиної і неподільної» Росії) (Грицак, 2021: 237).

Значимо, що формування ідеологічної доктрини білогвардійського руху відбувалося у період національних революцій, коли різні імперські регіони намагалися здобути власну незалежність. За таких умов лозунг «Єдиної і Неділимої Росії», який для Білого руху був ключовим, здавався дивним. Адже відповіддю на різні революційні спалахи на окраїнах імперії, де формувалися антибільшовицькі сили, пропонувалася ідея повернення до централізованої Росії, яку відстоювала Добровольча армія. Однак, на переконання білогвардійських лідерів, лише використання цього принципу дозволило у той час об'єднати навколо білих усі інші антибільшовицькі сили. Тому на противагу інтернаціоналізму, який пропонували більшовики, білі протиставили російський націоналізм (Пученков, 2012: 6). Як стверджує історик О. Пученков, фахівець з даної тематики, ключовою ідеєю Білого руху став загальноімперський націоналізм. Саме це, на думку історика, привело до появи ідеї «Єдиної і Неділимої Росії» та надав білогвардійській потузі яскраво виявленого загальноросійського характеру (Пученков, 2012: 17).

Подібні судження висловлювала російська дослідниця В. Зіміна, яка вважала, що активне використання вождями білих лозунгу «Єдиної і Неділимої Росії» у роки громадянської війни, було частково зумовлене ідеологічною боротьбою проти більшовицьких ідей щодо припинення Першої світової війни та початку світової революції. На її переконання, ще однією причиною було те, що керманічі Білого руху півдня Росії не могли запропонувати жодної іншої концептуальної ідеї, що свідчило про відсутність продуманої ідейно-політичної доктрини, яка була альтернативою більшовицькій ідеології (Зіміна, 2006: 88–89).

Як підкреслює В. Зіміна, орієнтація на «Єдину і Неділиму Росію» містила у собі дві складові, які були базовими для білогвардійського табору. Перша з них – «Єдина Росія» – розумілася як обов'язкове відновлення і дотримання територіальної цілісності російської державності з її кордонами станом на 1914 р. Поняття «Неділності» ототожнювалося з визначенням «Великоросія». Змістове наповнення цього терміну, з одного боку, означав імперський принцип «Росія – в'язниця народів», а з іншого – «звичайне співіснування регіонів» (Зіміна, 2006: 90).

Значимо, під час громадянської війни, доктрина «Єдиної і неділимої» зазнавала певних трансформацій, зумовлених пошуком нових

союзників. В інтерв'ю французькому виданню у травні 1920 р. лідер Білого руху півдня Росії барон П. Врангель зазначав, що головна причина невдач у минулому полягала в стратегії, якою раніше жертвували заради політики: «У підсумку, проголосивши лозунг «Великої, Єдиної і Неділимої Росії» ми прийшли до того, що роз'єднали усі антибільшовицькі російські сили і розділили усю Росію на низку ворогуючих між собою формувань». Саме тому, П. Струве, який очолював управління зовнішніх справ у врангелівському уряді, вказував, що майбутня Росія повинна бути реорганізована на федеративних засадах. Ця федерація, на його думку, мала бути сформована на основі домовленостей між державними структурами, що постали на території колишньої Російської імперії. Те саме стосувалося й перемовин між Врангелем і козацькими урядами (Дон, Кубань, Терек, Астрахань). Але, з іншого боку, білогвардійські вожді упродовж революції і громадянської війни не припускали думки про повноцінне визнання суверенності регіонів, які здобули свою незалежність у революційну добу (країни Балтії, Україна, Закавказзя) (Зіміна, 2006: 91–92).

Підсумовуючи цю частину, значимо, що історія Білого руху півдня Росії демонструє нам постійність ідеї «Єдиної і Неділимої Росії», яка зазнавала лише часткових трансформацій під впливом військово-політичних обставин як на фронтах, так і в тилу. Домінування цього принципу в ідейно-політичній доктрині білогвардійського табору, на переконання В. Зіміної, було свідченням перманентної впевненості у стабільності великодержавних режимів та слабкості тих політичних утворень, що виникали у результаті національних революцій на окраїнах колишньої імперії Романових.

Стосовно позиції лідерів Білого руху півдня Росії щодо українського національного руху, то слід підкреслити, що білогвардійці вважали його наслідком австро-німецьких інтриг у роки Першої світової. Політика білих щодо України не дозволяла припустити думку щодо тимчасового відокремлення від Росії. Вже після завершення революційних потрясінь, перебуваючи в еміграції, один з керманічів білогвардійського табору А. Денікін писав: «Ніколи, звісно, ніколи жодна Росія – реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна – не допустить відокремлення України. Безглузда, безпідставна і загострена ззовні суперечка між Руссю Московською та Руссю Київською – є нашою внутрішньою суперечкою, яка нікого більше не обходить і буде вирішена нами» (Пученков, 2012: 157). Також А. Денікін був

прихильником ідеї триєдиної російської нації, яка включала російський, український та білоруський народи. У своїх мемуарах він зазначав: «У нас сформувався твердий і незмінний погляд на національну, релігійну єдність російського народу в особі трьох його гілок – великоросійської, малоросійської і білоруської. Вони відрізняються місцевими особливостями, але створювали разом єдину історію» (Деникин, 2013: 527–528). Саме виходячи з цих ідей А. Денікін намагався втілити політику стосовно українського питання, коли очолював білогвардійський уряд.

Зазначимо, що білі вкрай неприязно ставилися до проявів українського націоналізму. Водночас їх цікавили витоки українського «сепаратизму». З цього приводу лідерам Білого руху було подано чимало доповідних записок. В одній із них, на ім'я одного з білогвардійських генералів О. Драгомирова, наприклад, говорилося про те, що «1) український рух носить не національний, а політичний характер; 2) петлюрівське повстання є одним із проявів анархії». В іншій інформативній записці щодо українського питання стверджувалося, що «українська епопея зовсім не є народним національним рухом, через який український народ прагне досягнути для себе свобод і благ. Він є штучним явищем, сформованим на розпалюванні національних пристрастей, яким завжди керує невидима рука іноземного дипломата, що щедро сипле, щоправда, не золото, а лише паперові карбованці». У ще одній аналітичній записці, підготовленій білими чиновниками, наголошувалося, що «агітація українців розрахована на те, щоб виховати нове покоління в Малоросії в душі створеної та підтримуваної на німецькі гроші особливої української культури». Так чи інакше, але непохитним переконанням білих аналітиків було те, що з «національним питанням в Україні не треба боротися, а лише майстерно його спрямовувати». Для білогвардійців було цілком очевидно німецьке походження української державності у 1918 р. (Пученков, 2012: 158).

Слід наголосити, що будь-який український політичний режим революційного часу лідери Білого руху півдня Росії сприймали вкрай вороже. Існування таких різних державницьких структур свідчило про зростання національної самосвідомості серед українців. Такі зміни білі не хотіли враховувати. Однак захоплення значних українських територій у 1919 р. змушувало керманічів білого табору визначитися з позицією щодо України. У 1918 р. Денікін не поспішав формувати своє бачення українського питання, однак саме у цей час, як зазначає дослідниця А. Процик, здава-

лося, що існує висока вірогідність співпраці між українським урядом гетьмана П. Скоропадського та Добровольчою армією на чолі з А. Денікіним. По-перше, вони стали знаними військовими фігурами серед російської політичної еліти у роки Першої світової. По-друге, обидва були обурені хаосом, що творився на фронті під впливом революції 1917 р. і активно намагалися запобігти стрімкому розпаду армії. По-третє, один і другий покладалися на поради політичних діячів, які перед революцією мали подібні погляди. Все це виглядало відмінними умовами для союзу, якщо не брати до уваги національний чинник. Як слушно підмітила А. Процик, як упродовж існування Тимчасового уряду, так і в роки громадянської війни в Росії, головною причиною напруженості було посилення російського націоналізму: намагання з боку білих лідерів за будь-яку ціну зберегти «Єдину і Неділиму Росію» (Процик, 2002, № 4: 128–129).

Зазначимо, що перспектива реальної допомоги країн Антанти після завершення Великої війни 1914–1918 рр. сприяла появі оптимізму в рядах табору білих. Лідери Добровольчої армії були впевнені, що біла Росія має бути єдиним суб'єктом військової підтримки від Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів, колишніх союзників у війні. Вони були певні, що з допомогою Антанти поширення свого впливу на всю Україну буде лише питанням часу. Саме це оптимістичне очікування посприяло утворенню підготовчої комісії з національного питання з метою вироблення плану управління і контролю над колишніми імперськими землями. Комісія поділялася на секції. Українська, або, як говорили білі, «малоросійська» секція складалася з представників професорського складу Новоросійського університету (Одеса) І. Лінниченка і М. Ліапунова. Фахівець з аграрних справ, професор А. Білімовіч і крайній російський спеціаліст з Києва О. Савенко також входили до складу комісії. Лівий ліберал С. Степанов і знаний правий російський політичний діяч, очільник таємної розвідувальної структури Добровольчої армії «Азбука» – В. Шульгін (Процик, 2002, № 4: 130).

Наголосимо, що від початку своєї діяльності комісія дотримувалася принципів непорушності передвоєнних кордонів Росії (за винятком Польщі) і реконструкції унітарного стану. Ця установа недвозначно відкинула ідею федерації, підкреслюючи, що її юридичні засади порушують принцип неподільності Росії і могли створити небезпечні прецеденти і нездоланні проблеми для майбутнього всеросійського керівництва. Відмова від федерації на практиці означала

заперечення всіх політичних вимог проголошених іншими народами. Найважче завдання, з яким комісія зіткнулася віч-на-віч, було узгодження безкомпромісної позиції щодо національного питання з ліберальними принципами, проголошеними у політичній програмі Добровольчої армії. Вирішення цього питання було особливо важливим, через невідкладну потребу допомоги урядів Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів, які були поборниками демократії та лібералізму. Зручне розв'язання цієї проблеми було знайдено у заміні принципу національної автономії на регіональне самоуправління. Стаття 4, зазначеної політичної програми Добровольчої армії, передбачала широку децентралізацію влади через заснування регіональної (обласної) автономії і місцевого самоврядування. Комісія мала запевнити, що така регіональна автономія спеціально розроблена, щоб ослабити відцентрові сили в колишній багатонаціональній імперії. Отже, критерії, відповідно до яких автономні регіони (області) були розмежовані, розглядалися з інтересів «Єдиної і Неділимої Росії». Для України це означало, що етнічні кордони встановлені за часів Центральної Ради і Української держави гетьмана П. Скоропадського були стерті, а територія – розділена на три окремі автономні області: Київську, Харківську і Новоросійську (Процик, 2002, № 5: 130–131).

Слід наголосити, що напередодні вступу білих військ до Києва влітку 1919 р., два відомих представники кадетської партії, голова управління освіти при Особливій нараді (інституція, що виконувала функції уряду) І. Малінін і знаний юрист, професор Московського університету П. Новгородцев, були уповноваженими підготувати від імені А. Денікіна урочисте звернення, яке мало характерну назву: «Обращение главнокомандующего к населению Малороссии». На кінець серпня того ж року це звернення з'явилося на шпальтах періодичних видань, які друкувалися на територіях підконтрольній ЗСПР (Процик, 2002, № 5: 131). Як зазначає дослідник О. Пученков, саме в цій декларації, підготовленій для Денікіна, було сформовано основні засади політичного курсу білогвардійського табору стосовно українського питання. У цій декларації окремі пункти стосувалися освітньо-культурного аспекту. Зокрема, вказувалося, що в основу майбутнього облаштування областей півдня Росії буде покладений принцип децентралізації і самоуправління при обов'язковому врахуванні особливостей місцевого ладу. Оголошуючи державною мовою на усій території Росії російської мови згадувалося про те, що жодних обмежень чи заборон щодо

української не повинно бути. Нею також можна було послуговуватися в органах місцевої влади (судових інституціях, земствах тощо). Приватні шкільні установи, які фінансуються на недержавні кошти, можуть здійснювати навчальний процес будь-якою мовою. Згадувалося, що при наявності бажання учнів державних шкіл там можуть проводитися уроки вивчення української мови. Також не буде жодних обмежень щодо використання української у друкованих виданнях (Пученков, 2012: 165).

Щодо політичної складової цієї декларації, то у ній йшлося про те, що головною метою Білого руху є реставрація єдиної Росії. Її вороги, як пояснювалося у документі, бажать ослабити країну і тому підтримують рух, який має на меті відокремити від Росії дев'ять південних губерній і об'єднати їх в Українську державу. «Прагнення відокремити від Росії малоруську гілку руського народу не залишене до сьогодні» – згадувалося у відозві. «Колишні ставленики німців – Петлюра і його сподвижники заклавши підвалини для розчленування Росії, продовжують до тепер ганебну справу створення самостійної «Української держави» і боротьбу проти відродження єдиної Росії». Але цей зрадницький рух, скерований на розділення Росії, пояснювалося у зверненні, повинен бути чітко відмежований від місцевих зусиль, які «надихаються любов'ю до рідного краю, його особливостей, до його старовини і до його місцевої народної мови» (Процик, 2002: 131). Дане звернення адресувалося насамперед для простих селянських мас, а також аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вірили білі, досі були віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували боротьбі українського руху за незалежність. Білі сподівалися, що культурні права, обіцяні у зверненні, викличуть довіру селян і нададуть їм ентузіастичну підтримку землевласників (Процик, 2002: 132). Керманічі білих вважали, що опублікування цього програмного документу з українського питання, стане ефективним інструментом у боротьбі проти українського революційного табору. Як згадував один з ідеологів білих В. Шульгін, «у цьому документі виправлялися колишні помилки царського уряду і руйнували основу, на якій базувався українські революціонери» (Пученков, 2012: 165).

Зазначимо, що положення денікінського «Звернення» Осваг (*агітаційна установа, що функціонували при уряді А. Денікіна – авт.*) поклав в основу агітації проти українського самостійництва. Не випадково, газети повідомляли, що головною метою Київського відділення Осваг

була визначена боротьба з «українством». Через пресу, видання листівок, брошур, на лекціях, в наочній агітації «Звернення» адресувалося насамперед до простих селянських мас, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вважали білі ідеологи, були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували українській незалежності. Тому вважалося, що обмежених культурних прав буде цілком достатньо, щоби вони підтримали денікінську владу (Бойко, 2010: 127).

Однак навіть ті задекларовані принципи, зафіксовані у денікінській декларації, на практиці не реалізовувалися. Вживання української мови в місцевих установах і суді на місцях здебільшого ігнорувалося. Відверто антиукраїнською була політика білогвардійців щодо української культури. 23 серпня 1919 р. «головноначальствуючий» Харківської області генерал В. Май-Маєвський видав наказ «Про малоросійську мову» (згодом дія цього наказу була поширена на всі окуповані території), яким ввів суттєві обмеження для української освіти: школи, переведені за української влади на українську мову викладання, знову поверталися до російської мови; українськими могли бути лише приватні школи, засновані приватними особами та товариствами; фінансування зі скарбниці не розповсюджувалося на викладання українською мовою; вивчення «українознавства» (історії та географії України) припинялося; українська мова та література ставали необов'язковими предметами.

З початком бойових дій армії УНР проти Добровольчої армії, біла влада посилила репресії проти свідомих українців, яких вважали «мазепинцями», зрадниками Росії. У Катеринославі було заарештовано 300 українських діячів – співробітників «Союзбанку», «Просвіти», «Спілки споживчих товариств»; конфісковано гроші, опечатано каси цих організацій. Відбувалися арешти українських діячів у Києві та інших містах (Бойко, 2010: 134–135).

Ще далі йшли представники місцевої влади, які рішуче забороняли будь-які прояви українського на культурно-побутовому рівні. Навіть Денікін змушений був визнавати, що «практика дещо змінила основні положення декларації, в силу наявності у складі місцевої адміністрації осіб, які бачили прояви сепаратизму і в побутових особливостях». Антиукраїнські прояви на місцевому, дрібно-побутовому рівні, найбільше обурювали населення і відвертали його від денікінського режиму (Бойко, 2010: 136).

Підкреслимо, що деякі представників з обох таборів сподівалися на компромісні домовленості, які допоможуть консолідувати військові зусилля у боротьбі проти більшовиків. Проте Денікін та інші вожді білогвардійців не бажали йти на будь-які угоди з українським національним рухом. Одним з таких безкомпромісних діячів був В. Шульгін, знаний тогочасний політик та публіцист. У роки революції і громадянської війни він активно виступав на боці антибільшовицьких сил, працював у пропагандистських структурах денікінського та врангелівського урядів.

Цікаво, що В. Шульгін, будучи прихильником ідеї «триєдиної російської нації», чітко розмежував відмінність між такими поняттями малорос та українець. Він вважав, що малорос означає росіянина із Малої Русі. Українець – це відмова від своєї батьківщини, предків, зміна національності. Шульгін говорив: «Ми двічі росіяни тому, що ми з Києва – матері міст руських; тому, що Москва і Петроград – колонії Києва, а не навпаки». Тому «Мала Русь» уособлює зовсім не розмір території, а «метрополію», центральне ядро, серце народу (Рибас, 2014: 295).

Якщо стисло характеризувати погляди В. Шульгіна стосовно українського питання, то їх можна сформулювати декількома тезами: «окремого українського народу не існує; народ, що проживає у південних губерніях завжди називав себе російським і таким повинен так називатися й надалі; приєднання України до Росії – це початок російської державності» (Пученков, 2012: 170). Заперечуючи існування українського народу, В. Шульгін наголошував на тому, що «ніколи в жодну епоху не було української держави. Землі, які у роки революції стали територією української держави, завжди вважалися російськими. У більш давній час вони називалися Руссю, а у пізніший – Малою Руссю». Українців Шульгін вважав своєю політичною сектою, представники якої «є найлютішими ворогами російського народу» (Пученков, 2012: 170).

Зауважимо, що у світогляді В. Шульгіна, його публіцистичній діяльності цим територіям приділялося особливе місце. На наш погляд, найбільш чітко свою позицію він окреслив у листі до відомого тогочасного російського політика В. Маклакова. Шульгін писав наступне: «Ми жителі півдня, з усіх росіян найбільш російські, подібно до того, як афіняни більше греки, ніж візантійці, і тому росіянами ми залишимося навіть у тому випадку, якщо б москвичі і петроградці надумали зректися свого національного імені та назватися, наприклад, євразійцями» (Пученков, 2012: 170).

На його переконання, українці не можуть бути окремою національністю, адже Україна – це будь-яка погранична територія, окраїна держави. Тому, на думку В. Шульгіна, відмінності малоросів від великоросів виявляються лише у формі просто-народної говірки, а також у низці регіональних особливостей. Це, у свою чергу, ще раз засвідчує про єдність триєдиної російської нації (Пученков, 2012: 171). Також він вважав, що українці продемонстрували свою нездатність до побудови власної державності. У одному з випусків газети «Киевлянин» Шульгін писав про це наступне: «Для української держави потрібен український народ, якого не було в наявності. Територія, на яку претендувала українська державність, від віку зайнята народом російським і з цієї простої причини ніякої іншої, крім російської держави тут не існуватиме» (Пученков, 2012: 171).

Слід наголосити, що ідея про німецьке походження українського руху була центральною в аргументації В. Шульгіна, як і в інших лідерів білих теж. Він був переконаний, що втративши надію на військову перемогу над Росією, німці вирішили розчленувати її, відділивши від неї увесь південь. У статтях Шульгіна доводилося, наприклад, що українців упродовж кількох років готували у спеціальних таборах у Німеччині, «навіяючи їм український патріотизм та любов до Німеччини». Українців Шульгін та його соратники ототожнювали з більшовиками, розглядаючи їх як породження ефективної німецької пропаганди. «Українці та більшовики – це не більше як продовження німецької армії. Ці допоміжні загони германізму продовжують боротись і після того, як головні сили зазнали поразки» – писав російський політик. Україна та український рух розглядалися ним як грандіозна містифікація, яка має на меті знесити Росію, відколовши від неї усю південну територію (Пученков, 2012: 172–173).

Зазначимо, що тривалий час у західній, радянській та пострадянській історіографії дискутувалося питання про причини поразки Білого руху у громадянській війні на постімперському просторі царської Росії. Звісно, що історики обстоювали різні чинники, які призвели до фіаско білогвардійського табору. Але, на наш погляд, й досі не втратив своєї значущості той факт, що білі не зуміли зрозуміти ролі національного питання, у першу чергу, українського, у цьому військово-політичному протистоянні проти більшовиків. Більшовицькі лідери були гнучкими політиками, які заради кінцевої мети, були готовими йти на певні компроміси з різними національними силами. На протигагу їм, білогвардійські керманічі не

бажали жодних компромісів та вважали російський націоналізм тією ідеологічною основою, яка стане об'єднавчою ідеєю для усіх антибільшовицьких сил. Влучно зазначив західний дослідник П. Кенез, фахівець з даної проблематики, що Україна в роки революції стала певним тестовим завданням для білих, яке вони не склали (Кенез, 2021: 483). З усіх претендентів на владу в Україні А. Денікін був єдиним, хто робив поступок націоналізму. Як ми вже раніше писали, що він заперечував існування окремого українського народу. За його переконання, російський народ складався з трьох частин: великоросів, малоросів (українців) та білоросів. Лідер Білого руху не бачив жодних причин, чому «малоросійські» землі мали б керуватися окремо або чому б ними не варто було керувати як у попередні періоди. Не лише А. Денікін, але й інші відомі політичні і військові діячі білого табору не змогли усвідомити ролі українсько націоналізму у той час і чому ця ідеологія була настільки вагомим силою у добу Української революції 1917–1922 рр. (Кенез, 2021: 494–495).

Висновки. Підбиваючи підсумки, ми хочемо зосередити увагу на двох аспектах, які, на наш погляд, є важливими. По-перше, принцип «Єдина і Неділима Росія» був квінтесенцією ідеологічної платформи білогвардійського руху півдня Росії у роки революції 1917–1922 рр. відіграючи неоднозначну роль. З одного боку, ця ідея стала підґрунтям для згуртування політичних діячів, військових, публіцистів і представників інших суспільних груп у білогвардійський табір, який прагнув боротися проти радянської влади. З іншого, став до певної міри «бомбою уповільненої дії», яка унеможлилювала будь-яку співпрацю з національними силами (українцями, грузинами та іншими), які теж були налаштовані до протистояння з більшовиками. Як показує історія революції та громадянської війни в Росії 1917–1922 рр., саме створення таких військово-політичних альянсів, на які йшли лідери більшовиків, було тим чинником, який забезпечував перевагу у цій боротьбі. По-друге, сучасна війна на території України свідчить про те, що імперська міфологема «Єдиної і Неділимій Росії», яка не визнає за українцями права на існування як окремої політичної нації, стала однією з основ світогляду В. Путіна. Його публічні виступи у попередні роки і сьогодні, статті, де він пише про історію російсько-українських взаємин, демонструють нам погляди президента РФ стосовно українців. Однак революційні події початку ХХ століття нам довели, що носії таких ідейно-світоглядних орієнтирів та ті, хто їх поділяють, приречені на поразку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Fukuyama F. *The end of history and the last man*. New York : Free Press, 1992. 456 p.
2. Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2010. № 5. С. 115–144.
3. Грицак Я. *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ : Портал, 2021. 432 с.
4. Деникин А. И. *Очерки Русской Смуты*. Кн. 3. Т. 4-5. Москва : Айрис-Пресс, 2013. 832 с.
5. Зими́на В. *Белое дело взбунтовавшейся России. Политические режимы Гражданской войны*. Москва, 2006. 465 с.
6. Зілкаков В. Путін і Денікін – одна дорога з України. *Радіо свобода*. 25 травня 2009. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1739408.html> (дата звернення: 04.04.2022).
7. Кенез П. *Полная история Белого движения*. Москва : Родина, 2021. 651 с.
8. Пивоваров С., Ярмоленко О. Путін часто цитує філософа Ільїна та генерала Денікіна. Обидва заперечували незалежність України і виступали за диктаторське правління *Бабель*. 6 квітня 2022. URL: <https://babel.ua/texts/77596-putin-chasto-cituye-filosofa-iljina-ta-general-denikina-obidva-zaperechuvali-nezalezhnist-ukrajini-i-vistupali-za-diktatorske-pravlinnya-os-yak-voni-mayzhe-stolittya-tomu-opisuvati-suchasnu-rosiyu> (дата звернення: 04.04.2022).
9. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни. *Український історичний журнал*. 2002. №. 4. С. 122–136.
10. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни. *Український історичний журнал*. 2002. №. 5. С. 130–139.
11. Путін – це Денікін сьогодні? (яскраві білогвардійські цитати). *TEXTY.ORG.UA*. 25 травня 2009. URL: https://texty.org.ua/articles/309/Putin__ce_Denikin_sogodni_jaskravi_bilogvardijski-309/ (дата звернення: 04.04.2022).
12. Путін вчитав, що Росія сама розбереться з Малоросією. *Українська правда*. 24 травня 2009. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2009/05/24/3966333/> (дата звернення: 04.04.2022).
13. Пученков А. С. *Национальная политика генерала Деникина*. Санкт-Петербург : Полторак, 2012. 338 с.
14. Рибас С. *Василий Шульгин: судьба русского националиста*. Москва : Молодая гвардия, 2014. 543 с.
15. Солженицын А. Как нам обустроить Россию? 1990. URL: http://www.solzhenitsyn.ru/proizvedeniya/publizistika/stati_i_rechi/v_izgnanii/kak_nam_obustroit_rossiyu.pdf (дата звернення: 04.04.2022).
16. Шашка генерала Деникіна. Почему Путин любит белогвардейцев? *Радио свобода*. 19 августа 2019. URL: <https://www.svoboda.org/a/30112980.html> (дата звернення: 04.04.2022).

REFERENCES

1. Fukuyama F. *The end of history and the last man*. New York : Free Press, 1992. 456 p.
2. Boiko O. Denikinskyi rezhym na ukrainykykh zemliakh: derzhavnyi ustroi, sotsialno-ekonomichna i natsionalna polityka [Denikin's regime in the Ukrainian lands: state system, socio-economic and national policy]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainy 1917–1921 rokiv*. 2010. № 5. S. 115–144 [in Ukrainian].
3. Hrytsak Ya. *Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy [Overcoming the past: the global history of Ukraine]*. Kyiv : Portal, 2021. 432 s [in Ukrainian].
4. Denikin A. I. *Ocherki Russkoy Smutyi [Essays on Russian Troubles.]*. Кн. 3. Т. 4-5. Moskva : Ayris-Press, 2013. 832 s [in Russian].
5. Zimina V. *Beloe delo vzbuntovavsheysya Rossii. Politicheskie rezhimy Grazhdanskoj voynyi [White case of rebellious Russia. Political regimes of the Civil War]*. Moskva, 2006. 465 s. [in Russian].
6. Zilhakov V. Putin i Denikin – odna doroha z Ukrainy [Putin and Denikin are one road from Ukraine]. *Radio svoboda*. 25 travnia 2009. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1739408.html> (data zvernennia: 04.04. 2022) [in Ukrainian].
7. Kenez P. *Polnaia ystoriya Beloho dvyzheniya [Complete history of the White movement]*. Moskva : Rodyna, 2021. 651 s. [in Russian].
8. Pyvovarov S., Yarmolenko O. Putin chasto tsytuie filosofa Ilina ta henerala Denikina. Obydva zaperechuvaly nezalezhnist Ukrainy i vystupaly za dyktatorske pravlinnia [Putin often quotes the philosopher Ilyin and general Denikin. Both denied Ukraine's independence and advocated dictatorial rule]. *Babel*. 6 kvitnia 2022. URL: <https://babel.ua/texts/77596-putin-chasto-cituye-filosofa-iljina-ta-general-denikina-obidva-zaperechuvali-nezalezhnist-ukrajini-i-vistupali-za-diktatorske-pravlinnya-os-yak-voni-mayzhe-stolittya-tomu-opisuvati-suchasnu-rosiyu> (data zvernennia: 04.04.2022) [in Ukrainian].
9. Protsyk A. Rosiiskyi natsionalizm i Ukraina v dobu revoliutsii i hromadianskoi viiny [Russian nationalism and Ukraine in the era of revolution and civil war]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2002. №. 4. S. 122–136 [in Ukrainian].
10. Protsyk A. Rosiiskyi natsionalizm i Ukraina v dobu revoliutsii i hromadianskoi viiny [Russian nationalism and Ukraine in the era of revolution and civil war]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2002. №. 5. S. 130–139 [in Ukrainian].
11. Putin – tse Denikin sohodni? (iaskravi bilohvardiiskyi tsytaty) [Is Putin Denikin today?]. *TEXTY.ORG.UA*. 25 travnia 2009. URL: https://texty.org.ua/articles/309/Putin__ce_Denikin_sogodni_jaskravi_bilogvardijski-309/ (data zvernennia: 04.04.2022) [in Ukrainian].
12. Putin vychytav, shcho Rosiia sama rozberetsia z Malorosiieiu [Putin read that Russia would deal with Little Russia on its own]. *Ukrainska pravda*. 24 travnia 2009. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2009/05/24/3966333/> (data zvernennia: 04.04.2022) [in Ukrainian].
13. Puchenkov A. S. *Natsyonalnaia polytyka henerala Denykyna [General Denikin's national policy]*. Sankt-Peterburh : Poltorak, 2012. 338 s [in Russian].

14. Rybas S. *Vasylyi Shulhyn: sudba russkoho natsyonalysta [Vasily Shulgin: the fate of a Russian nationalist]*. Moskva : Molodaia hvardyia, 2014. 543 s [in Russian].

15. Solzhenitsyn A. Kak nam obustroit' Rossiyu? [How can we equip Russia?] 1990. URL: http://www.solzhenitsyn.ru/proizvedeniya/publizistika/stati_i_rechi/v_izgnanii/kak_nam_obustroit_rossiyu.pdf (data zvernennya: 04.04.2022) [in Russian].

16. Shashka generala Denikina. Pochemu Putin lyubit belogvardejcev? [Checker of General Denikin. Why does Putin love the Whites?]. *Radio svoboda*. 19 avgusta 2019. URL: <https://www.svoboda.org/a/30112980.html> (data zvernennya: 04.04.2022) [in Russian].